

малне националне програме од »реал политике« политичких странака у појединим раздобљима.

У вријеме пред први свјетски рат постојала је одређена конвергенција српског и хрватског националног покрета на југословенском простору. Међутим, прилике у Босни и Херцеговини биле су унеколико друкчије. Ту је у Сабору само мала група хрватских дисидената остварила сарадњу са српском опозицијом, а идеологија интегралног југословенског јединства обухватила је само један дио омладине и интелекције. Чак се може говорити и о одређеном заоштравању међунационалних односа у Босни и Херцеговини под утицајем догађаја који су пратили избијање балканског рата. Посебно поглавље представљају збивања и друштвено-политички процеси за вријеме првог свјетског рата, који су били праћени и извјесним елементима национално-конфесионалних и класних обрачуна.

Резултат поменутих процеса, као и дотадањег историјског развоја на босанскохерцеговачком и цијелом југословенском подручју, било је стварање прве југословенске државе и улазак Босне и Херцеговине у њен састав. Биће веома крупан задатак да се на основу садашњих научних знања да адекватно објашњење цјелокупног етничког, друштвеног и политичког развоја који је резултирао улажењем Босне и Херцеговине у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Мр Илијас Хаџибеговић

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1878 – 1914. ГОДИНЕ

а) Усељавање у Босну и Херцеговину

Према расположивим изворима, тешко је утврдити тачан број странаца који су се усељили у Босну и Херцеговину од окупације до првог свјетског рата. У почетку о томе није ни вођена прецизна статистика. Ипак, прве податке о броју странаца у Босни и Херцеговини дала је Земаљска влада у децембру 1880. године. Тада је у окупираном подручју било 4.510 аустријских и 11.765 угарских држављана, што укупно износи 16.275 припадника обију половица Монархије. Послије тога, у пописима становништва редовно је исказиван број странаца у Босни и Херцеговини. Наредна табела показује како се кретао њихов број по окрузима:

окрузи	1885. г.			1895. г.			1910. г.		
	аустр. полов.	угар. пол.	друге државе	аустр. пол.	угар. пол.	друге државе	аустр. пол.	угар. пол.	друге државе
сарајевски	3.680	251	6.885	5.366	1.218	11.591	11.081	2.506	
бањалучки	5.204	1.278	5.493	10.701	1.856	19.814	16.384	2.103	
бихаћки	9.537	8	2.212	15.994	97	3.106	17.806	239	
тузлански	2.610	507	2.147	7.525	437	3.258	9.731	988	
травнички	2.562	24	4.443	1.568	166	5.820	3.684	387	
мостарски	1.680	97	2.838	1.204	196	3.270	2.465	358	
БиХ	25.273	2.165	24.018	42.358	4.472	46.859	61.151	6.581	

Укупан број странаца у Босни и Херцеговини 1885. године износио је 27.438 особа или 2,05% укупног цивилног становништва. У наредних десет година број странаца порастао је на 70.848 особа или 4,51% цивилног становништва, а до 1910. године странци су достигли цифру од 114.591 особу или 6,04% укупног цивилног становништва у Босни и Херцеговини.

Распоред странаца у Босни и Херцеговини, по појединим окрузима и котаревима, како је дат у пописима из 1895. и 1910. године, не може послужити као сигурна основа за утврђивање статистичке слике бх. друштва с обзиром на то да су уписани сви присутни странци (цивили), односно да су једнако третирани стално настањени странци и они који су привремено боравили у Босни и Херцеговини.

Релативно велик број странаца у пољопривредним подручјима био је условљен колонизацијом страних сељака. Шумска предузећа која су експлоатисала комплексе, прво уз границу, а затим у Бос. крајини, централној и источној Босни, такође су привлачила велик број странаца. У периоду од 1895. до 1910. године број странаца је порастао за 43.743 особе или за 61,73%. Њихов број се повећао нарочито у оним котаревима који су били захваћени искориштавањем шума од стране великих страних фирми. На примјер, 1910. године, у котару Бос. Петровац угарски држављани чинили су 12,24% укупног становништва, бос. крупском 10,17%, а у котару Жепче забиљежено је 6,49% аустријских и 6,74% угарских држављана.

Социјална структура странаца

По социјалној припадности, странци у Босни и Херцеговини чинили су хетерогену групу у коју улазе војници, чиновници, разни намјештеници, занатлије, трговци, подузетници, сељаци и радници. Међу цивилним досељеницима, најинтересантнију појаву представља досељавање страних сељака-колоништа који су »у већини случајева долазили и насељавали се у групама, формирајући на тај начин своја потпуно нова насеља или нове ди-

јелове уз већ постојећа села». Њихово насељавање било је, највећим дијелом, праћено државном бригом и потпомагано различитим материјалним повластицама, као што су: бесплатна додјела државне земље, ослобођење од пореза 5 или 10 година, додјела бесплатног грађевинског и огревног дрвета из државних шума, затим помоћ при набавци стоке и сјемена. Главни пунктови у којима су се насељавали страни сељаци били су у сјеверозападној Босни у котаревима Бос. Градишка, Бањалука и Прњавор, затим у сјевероисточној Босни око Дервенте и Бијељине, даље око Зворника и у Херцеговини око Коњица.

О броју страних сељака-колониста у Босни и Херцеговини постоје различити подаци. Према министру Буријану, од 1878. до краја 1900. године у окупирано подручје насељено је 1925 страних сељачких породица са 10.093 особе, а поред њих 1.631 домаћа фамилија добила је државну земљу. Ф. Шмид (F. Schmid) наводи да је до краја 1905. године вањском колонизацијом било насељено 1.817 породица са 9.660 особа које су запосјеле 21.892 ha и 3.590 m² и да након 1905. године земља више није давана страним колонистима. Према извјештају о управи Босном и Херцеговином за 1913. годину до 1905. године, у Босни и Херцеговини формирано је 38 страних колоннја са укупно 13.340 особа које су располагале са 20.845 ha обрадиве земље. Изгледа најприхватљивији податак који наводи Ф. Хауптман да је у Босни и Херцеговини било насељено 30.000 страних сељака.

Доста бројну социјалну скупину странаца у Босни и Херцеговини сачињавали су чиновници и разни намјештеници у државној и приватној служби. Од укупно 9.016 чиновника и намјештеника у бх. земаљској управи 1905. године, 6.523 или 72,35% били су странци, а 1912. године њихов број износио је 7.707 или 59,10%.

У Босни и Херцеговини био је настањен и велик број пословних људи међу којима предњаче занатлије, трговци и разни подузетници. Већ 1884. године у окупираном подручју населило се 346 занатлија и 360 трговаца. На основу пребројавања предузећа и радњи које је извршено 1907. године, страни држављани били су власници 3.957 или 8,98% свих радњи у Босни и Херцеговини (1.406 из аустријске, 2.079 из угарске половине и 472 из других држава). Пред први свјетски рат број страних привредника у Босни и Херцеговини повећао се на 4.924 или 9,8% свих привредних подручја (2.203 из аустријске, 2.127 из угарске половине и 594 из других држава).

Национална структура странаца

Странци у Босни и Херцеговини сачињавали су праву мјешавину народа и нација. Осим из многонационалне Хабсбуршке Монархије, долазили су из Њемачке, Србије, Италије, Русије, па чак из Холандије и других земаља. Њихову националну припадност могуће је одредити само на основу матерњег језика који је забиљежен приликом пописа становништва 1910. године. Највећи број странаца дошао је у Босну и Херцеговину са српскохрватског језичког подручја. Њих је 1910. године било 58.173 или 50,76% свих странаца у Босни и Херцеговини (они чине 4,18% укупног цивилног становништва у БиХ). Од укупног броја странаца са српскохрватског језичког подручја било их је највише из угарске половине (45.013 осо-

ба), односно из Хрватске, Славоније и Војводине, затим из аустријске половине (Далмација) 10.692 особе и из сусједне Србије и Црне Горе 2.468 особа. После Хрвата и Срба, најбројнији међу странцима били су Нјемци са 22.968 особа, а затим слиједи Пољаци 10.975, Русини 7.431, Чеси 7.045, Маџари 6.443, Словенци 3.108, Италијани 2.462, Румуни 608, Словаци 482 и остали странци 650 особа.

Највеће национално шаренило владало је у појединим градовима (Сарајево, Тузла и сл.), у којима су странци чинили висок проценат становништва. Међу страним сељацима-колонистима најбројнији су били Пољаци и Нјемци. Од укупно 38 колонија, 12 их је било пољских, 11 њемачких, 4 чешке, 4 пољско-русинске, 3 русинске, 2 италијанске, 1 угарска и 1 словеначка.

б) Исељавање из Босне и Херцеговине

За вријеме аустроугарске управе из Босне и Херцеговине исељавало се углавном муслиманско и у мањем броју српско становништво. Тај процес започео је непосредно после окупације и захватио је бивше турске чиновнике и угледније Муслимане, који су се компромитовали код нове власти. Овај први талас исељеника као да је одредио касније правце исељавања Муслимана и читавој појави давао психолошки карактер. Након првог таласа, који је био нормална посљедица промјене владајуће силе у Босни и Херцеговини, ток исељавања Муслимана у Турску добијао је у три наврата размјере покрета, односно масовног напуштања домовине. Први такав покрет био је изазван увођењем војне обавезе у Босни и Херцеговини 1881 – 82. године. Тада се из окупираног подручја иселило у Турску око 8.000 Муслимана. Слиједи исељенички талас, 1900 – 1901. године, био је, према званичном тврђењу, инспирисан агитацијом бившег мостарског муфтије Џабића и његових присталица. Најмасовнији покрет за исељавање муслиманског становништва у Турску услиједио је након анексије Босне и Херцеговине. У току 1910. и 1911. године земљу је напустило око 28.000 Муслимана и одселило у Турску. У осталим годинама исељавање Муслимана имало је обиљежје нормалних миграција становништва. Из наведених примјера се јасно види да је свака значајнија промјена статуса Босне и Херцеговине и њеног становништва била непосредан повод за исељавање великог броја Муслимана. Отуда се често узима да су у основу муслиманског исељавања у Турску уграђени првенствено психолошки, односно религиозни и политички мотиви, па тек онда економски. Поводи за исељавање могли су бити психолошке, религиозне и политичке природе, али суштинске узроке исељавања треба тражити у области економских и друштвених односа, успостављених после окупације. Обилазећи бихаћки крај, барон Кучера је погодио у срж проблема када је констатовао да је један од главних узрока исељавања »пријелаз са наутралне на новчану привреду«. Његову констатацију потврђује социјална структура исељеника. Од 1891. до 1897. године из Босне и Херцеговине иселило се 5.282 лица, од којих је било: 3.764 (71,27%) пољопривредника, 555 (10,51%) занатлија, 280 (5,30%) трговаца, 395 (7,46%) радника, 118 (2,24%) лица слободне професије и 170 (3,22%) осталих лица. Слична социјална структура исељеника била је и

1910. године. Те године иселило се 17.191 лице (Муслимана 17.044, Срба 146, Хрвата 1), односно 3.098 домаћинстава и 217 самаца. Од тога било је: земљопосједника 19 домаћинстава, слободних сељака 2.413, кметова 25, пољопривредних радника 436, трговаца 37, занатлија 120, радника и слугу 192 и других занимања 73. Најбројнију социјалну скупину исељеника чинили су слободни сељаци (72,76%) и пољопривредни радници (13,15%), а затим слиједе радници и слуге (5,79%), занатлије (3,62%), трговци (1,11%), кметови (0,75%), земљопосједници (0,57%) и остала лица (2,20%). Из ова два примјера јасно се види да основну масу исељеника чини пољопривредно становништво, међу којим доминирају слободни сељаци и пољопривредни радници. Ове двије категорије аграрног становништва чиниле су, 1910. године, 85,91% свих исељеника из Босне и Херцеговине. Овакву структуру исељеника са села одредио је све већи раскорак између »вишка привредне производње« и »вишка популације сељачког становништва«. Слободни сељачки посјед који је све више долазио под удар робноновчаних односа и аграрне пренасељености није више својим власницима обезбјеђивао минимум egzистенције. Ова појава се нарочито осјећала у неким регионима Херцеговине и Бос. крајине који су представљали главне исељеничке пунктове. Ту, прије свега, спадају срезови: Требиње, Гацко, Невесиње, Билећа, а затим Столац, Љубиње и Љубушки, а у Бос. крајини цазински и босанскокрупски срез. У периоду од 1898. до 1902. године из требињског среза иселило се у Америку 954 лица, а до јуна 1903. још 259. Од укупно 1213 исељеника, 750 су били војни бјегунци. Сви ови исељеници били су млади и за рад способни људи. То је неминовно имало негативне последице на развој пољопривреде, јер је сваки одлив радне снаге са села изазивао скок надница пољопривредних радника. То је такође условљавало и слабији квалитет обраде и запуштање појединих парцела које су остале необрађене. Из бихаћког округа, почетком 20. вијека, иселило се у Америку 361 лице. Сви исељеници били су мушкарци од којих само 60 нису били ожењени. Преостали 301 исељеник имао је породицу и припадао патријархалној задрузи. Од свих исељеника, само 11 нису имали посједе, а у 74 случаја исељенички посјед се морао обрађивати плаћеном радном снагом, док су остала домаћинства и даље могла сама обрађивати посједе. Према подацима Земаљске владе у Сарајеву, од јесени 1902. до прољећа 1903. године, из Босне и Херцеговине иселило се укупно 710 лица. Од тога из бихаћког округа 362 лица, мостарског 326 и бањалучког 19 лица. По вјерској припадности, најбројнији су били православни којих је било 633, затим католици 62, муслимани 11 и евангелисти 3. И у овом случају сељаци су чинили огромну већину. Било их је 624 или 87,77%. Пада у очи да исељавањем није био знатније захваћен социјални слој кметова. Мада је кмет правно био слободан и мада је своје селиште могао напустити кад год то зажели, он је остао непокретљив и конзервиран у патријархалној задрузи, што је представљало велику сметњу и кочницу развоју производних снага у Босни и Херцеговини. Наведени примјери сигурно указују да сељак постаје покретљив само онда ако је потпуно слободан. Ни земљопосједнички слој не чини значајнију скупину исељеника. Осим компромитованих лица исељавају се, углавном, осиромашени аге и бегови који више нису могли живјети од хака.

Исељавањем у Турску, а почетком 20. вијека у европске и прекоморске земље, био је захваћен релативно велик број градског продуктивног ста-

новништва. Ситни занатлија и трговац тражио је излаза из сталног осиромашења и немогућности зараде. Ова појава била је наглашена у оним крајевима и оним градским срединама у којима је традиционална занатска производња и развјена била угрожена конкуренцијом јефтине индустријске робе и савршеније технике модерних заната, односно тамо у којима се ситни занатлија и трговац није могао прилагодити новим потребама или није налазио други извор прихода. За ову констатацију сјајну потврду нуде примјери из сарајевске чаршије. Владин повјереник утврдио је 1899. године, да се из Сарајева сваке године исељава извјестан број ситних занатлија чији су занати постепено пропадали: туфекчије, казанџије, кујунџије, сарачи, терзије, ћурџије, табаци, папучије и многи други који су више били склони напуштању домовине него прилагођавању новим потребама и односима. Он, даље, запажа да у сарајевској чаршији постоји безброј дућана који нуде исту робу. Многи власници ових дућана не направе дневно већи промет од вриједности шољице црне кафе коју они радо пију. Велики дио занатлија схватио је да нема другог избора: или се прилагодити новим потребама или пропасти. Мањи дио занатлија који није могао или није хтио да се прилагоди исељавао се с надом да ће их њихов дотадашњи занат прехранити у Турској. У истом извјештају владин повјереник наглашава да пропаганда за исељавање у Турску нема готово никаквог ефекта и да ситне занатлије и трговци одлажу исељавање све дотле док могу зарадити минимум за издржавање. Она наводи да су га муслиманске мјеродавне личности увјеравале да су најфанатичнији елементи најактивнији борци против исељавања. У својој пропаганди против исељавања они се служе аргументом да је напуштање Босне и Херцеговине тежак гријех према исламу с обзиром на то да на тај начин слаби »мухамедански елемент« и бива препуштен притиску иновјерне већине.

Колики је био број исељеника из Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске владавине, није могуће тачно утврдити. Мада се разни аутори користе службеном статистиком, они се, ипак, знатно разликују. Једни у процјени броја исељеника претјерују, а други дају непотпуне податке, тако да је истина негде између ове двије крајности. Користећи се службеним подацима, Ђ. Пејановић наводи да се, од 1881. до 1912. године, из Босне и Херцеговине иселило око 103.000 особа, али он сматра да је овај број знатно већи и да се кретао око 260.000 особа. Позивајући се такође на службене податке, В. Богићевић констатује да се од 1878. до 1918. године из Босне и Херцеговине иселило 61.114 Муслимана. Међутим, правећи властиту процјену на основу поређења са природним прираштајем православног становништва, Богићевић закључује да је број исељених Муслимана за вријеме аустроугарске владавине »морао премашити 150 хиљада«. Према А. Feifa-liku, од 1881. до 1912. године, из Босне и Херцеговине иселило се 66.792 особе (63.471 Муслиман, 3.321 Србин). Н. Јарак наводи да се од 1881. до 1910. из Босне и Херцеговине иселило 63.274 лица и да се у истом раздобљу вратило преко 12.000 лица. С обзиром на то да у овај број нису били урачунати сви исељеници, а посебно они који су селили у Америку, Јарак цијени да се за вријеме аустроугарске управе из Босне и Херцеговине иселило преко 100.000 лица и да је број исељеника одговарао броју усељеника. Из наведених примјера се види да су званични подаци непотпуни, а неке процјене претјеране (Пејановић, Богићевић). Изгледа најреалнија претпоставка да се број исељеника из Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске вла-

давине кретао између 120 и 130.000 особа и да је постојала извјесна равнотежа између усељавања и исељавања.

Правац исељавања муслиманског становништва био је усмјерен углавном према Турској, а тек почетком 20. вијека, по угледу на емиграцију хришћана, мањи број муслимана сели у прекоморске земље. Хришћанско становништво прво сели у сусједне јужнословенске земље, а почетком 20. вијека почиње економска емиграција у Сјеверну и Јужну Америку и европске земље – Немачку, Француску, Белгију и Шведску.

Миграције становништва у Босни и Херцеговини (усељавање и исељавање) представља нормалну друштвену појаву која у ери империјализма постаје изузетно актуелна за све европске земље. Почетак 20. вијека донио је нарочито снажан одлив становништва из Европе у Америку. У тим кретањима интензивно учествује и становништво из Аустро-Угарске. У току четири посљедње деценије 19. вијека из Хабсбуршке Монархије исељавало се у САД просјечно 20 – 30.000 лица годишње, а у годинама од 1902. до 1908. просјек исељавања попео се на 280.000 лица годишње. Од 1891. до 1920. године 20% целокупног становништва Аустро-Угарске иселило се у САД. Ако узмемо да се из Босне и Херцеговине, од 1878. до 1918, иселило 130.000 лица, онда је земљу напустило 6,84% укупног становништва.

Посљедице миграција становништва у Босни и Херцеговини биле су двојачке. С обзиром на то да исељавањем из Босне и Херцеговине нису биле подједнако захваћене све вејрско-националне групе, оно је штетило демографском и економском развоју муслимана као главних учесника у исељавању. Усљед исељавања, у току читаве аустроугарске владавине, муслиманско становништво показује стално демографско опадање у односу на друге вјерско-националне групе. Године 1879. Муслимани су чинили 38,73% укупног становништва (тада чине 70,70% градског становништва), а 1910. проценат Муслимана у укупном броју становника опада на 32,25) а у градовима на 50,76%. То значи да је муслиманско становништво опало за 6,48%, а у градовима за 19,94%. Другу негативну посљедицу исељавања представља стални одлив способне радне снаге, нарочито са села, што је штетило развоју пољопривреде и одузимало радну снагу домаћој индустрији.

С друге стране, усељавање странаца у Босну и Херцеговину значило је уношење нових техничко-технолошких и комерцијалних знања и принципа, затим тековина европске цивилизације. Њихов утицај осјетио се у свим областима живота од примјене бечког барока у архитектури до начина одјевања и забаве. Босанскохерцеговачки градови добијају, поред балканско-оријенталне чаршије, нове европске пословне и стамбене четврти.

Извори:

- 1) Статистика мјеста и пучанства Босне и Херцеговине према попису од 16. јуна 1879. Сарајево, 1880.
- 2) Статистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа 1. маја 1885. Сарајево, 1886.
- 3) Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895. Сарајево, 1896.
- 4) Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910. Сарајево, 1912.
- 5) Стенографски записници са сједница Буџетског одбора аустријске и угарске делегације.
- 6) Извјештаји о управи Босне и Херцеговине за године од 1906. до 1914.

Литература:

- 1) Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig, 1914.*
- 2) Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*. САН, Посебна издања, књ. ССХХИХ, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 12 Београд, 1955.
- 3) Хамдија Капиџић, *Економска емиграција из Босне и Херцеговине у Сјеверну Америку почетком XX вијека*. Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине. год. VII, Сарајево, 1967. стр. 191 – 205; Исти, *Покрет за иселовање српског сељаштва из Херцеговине у Србију 1902. године*. Годишњак Друштва историчара БиХ, бр. XI, Сарајево, 1961. стр. 23 – 54.
- 4) Фердо Хауптман, *Регулирање земљишног посједа у Босни и Херцеговини и почеци насељавања страних сељака у доба аустроугарске владавине*. Годишњак Друштва историчара БиХ, год. XVI, Сарајево 1965. стр. 151 – 171; Исти, *Босанскохерцеговачки ага у процијепу између привредне активности и рентијерства на почетку XX стољећа*. Годишњак Друштва историчара БиХ, год. XVII, Сарајево, 1969. стр. 23 – 40.
- 5) Војислав Богичевић, *Емиграција муслимана Босне и Херцеговине у Турску у доба аустроугарске владавине 1878 – 1918*. год. Хисторијски зборник, год. III, бр. 1 – 4, Загреб, 1950. стр. 175 – 184.
- 6) Никола Јарак, *Пољопривредна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини и земљорадничко задругарство*. Научно друштво НР БиХ Грађа, књ. I, Одјељење привредно-техничких наука, књ. I. Сарајево, 1956.
- 7) А. Feifalik, *Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage, Wiener Staatswissenschaftliche Studien, Zwölfter Band, Drittes Heft, Wien und Leipzig, 1916.*
- 8) Цевад Јузбашевић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*. Сарајево, 1973.
- 9) Милорад Екмечић, *Интернационални и интерконтинентални миграциони покрети из југословенских земаља од краја XVIII вијека до 1941*. Годишњак Друштва историчара БиХ, год. XX (1972 – 73), Сарајево, 1974. стр. 101 – 136.